

Αγλάδη Ευαγγελία
Καθηγήτρια τουρκικής γλώσσας (Πανεπιστήμιο Αθηνών) –
Συντονίστρια Ομάδας Τοπικής Ιστορίας Νέας Μάκρης

Μάκρη και Λιβίσι Λυκίας: δύο δίδυμες μικρασιατικές κοινότητες

Η Μάκρη και το Λιβίσι¹, γνωστές σήμερα ως Fethiye και Kayaköy αντίστοιχα, βρίσκονται στα νοτιοδυτικά παράλια της Τουρκίας –απέναντι και ανατολικά της Ρόδου– στην περιοχή της Λυκίας. Η Λυκία, η οποία κατοικείται από την 3η χιλιετία π.Χ. είναι μία από τις περιοχές της Μικράς Ασίας που ανέπτυξε ιδιότυπο πολιτισμό με κύρια χαρακτηριστικά του την λυκιακή διάλεκτο και την ιδιαίτερη ταφική αρχιτεκτονική. Τόσο η Μάκρη όσο και το Λιβίσι έχουν κτιστεί στα ερείπια σημαντικών οικισμών της αρχαίας Λυκίας, η μεν Μάκρη στην τοποθεσία της αρχαίας *Τελμησσού*, το δε Λιβίσι στην θέση της αρχαίας *Καρμυλησσού*. Άλλες γνωστές πόλεις της Λυκίας είναι τα Μύρα –όπου και ο περίφημος ναός του Αγ. Νικολάου–, τα Λίμυρα, τα Πάταρα, τα Οινόανδα, η Τλως, η Ξάνθος. Κατά τον Στράβωνα ο κόλπος της Μάκρης λεγόταν κόλπος του Γλαύκου από τον βασιλιά της αρχαίας πόλης Τελμησσού². Οι λαξευμένοι μέσα σε απόκρημνους βράχους όρθιοι τάφοι, χαρακτηριστικό όλης της περιοχής της Λυκίας, απαντώνται και στην περιοχή της Μάκρης με πιο εντυπωσιακό τον τάφο του Αμύντα που δεσπόζει πάνω από τη πόλη και το λιμάνι της. Άλλα απομεινάρια της πλούσιας ιστορίας της είναι οι περίφημα διατηρημένες σαρκοφάγοι, καθώς και τα ερείπια του αρχαίου θεάτρου της Τελμησσού, ενώ από την πιο πρόσφατη ιστορία της το κάστρο των Ιωαννιτών ιπποτών της Ρόδου. Στην οικουμενική σύνοδο του 451 γίνεται αναφορά στον επίσκοπο Τελμησσού και νήσου Μάκρης. Το 1316 υπάρχει αναφορά στην

1. Το τοπωνύμιο «Λιβίσι» απαντάται γραμμένο με πολλούς διαφορετικούς τρόπους: Λειβήσι, Λυβήσι, Λιβήσι.

2. Ο Γλαύκος πολέμησε στην Τροία στο πλευρό του Σαρπηδόνα, ενώ οι ελληνόφωνοι Γλαυκίδες ηγήθηκαν των Λυκίων στον Τρωϊκό πόλεμο στο πλευρό των Τρώων. Η μυθολογία ανάγει την ελληνική παρουσία στη Λυκία στο Βελλεροφόντη, γιο του Γλαύκου ή του Ποσειδώνα και εγγονό του πανούργου Σισύφου. Σύμφωνα με μία από τις εκδοχές του μύθου ο Βελλεροφόντης ιππεύοντας τον Πήγασο μετέβη στη Λυκία. Παράλια Μικράς Ασίας, *Αρχαιολογικός Άτλας*, Explorer-Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2005, σ. 234.

επισκοπή «Μάκρας και Λιβισιού», που δείχνει ότι η σχέση Μάκρας και Λιβισιού είναι πολύ παλιά. Σύμφωνα με μια ερμηνεία Μάκρη λεγόταν το μακρόστενο νησί που βρισκόταν και βρίσκεται και σήμερα απέναντι από την Τελμησσό. Όταν τμήμα του νησιού καταποντίστηκε, οι κάτοικοί του μετοίκησαν στην Τελμησσό και η πόλη μετονομάστηκε σε Μάκρη. Τον 15ο αι. οι κάτοικοι της Μάκρας αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν στο Λιβίσι από τον φόβο των πειρατών³.

Πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη

Η Μάκρη, παραλιακή πόλη με λιμάνι, απέχει μόλις 36 ναυτικά μίλια από τη Ρόδο, 151 χλμ. από την Μαρμαρίδα και 295 χλμ. από την Αττάλεια. Η Μάκρη γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη μετά το 1840 με την άφιξη πληθυσμού από τα Δωδεκάνησα. Χάρη στο ασφαλές λιμάνι της από ασήμαντο χωριό εξελίχθηκε σε μικρή αλλά εύπορη εμπορική πόλη απ' όπου διακινούνταν σιτηρά, ξυλεία και μεταλλεύματα. Το 1878 η ανακάλυψη και η εκμετάλλευση ορυχείων χρωμίου από τον Χατζή Νικόλαο Λουϊζίδη σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας οικονομικής άνθισης⁴. Το 1856 ένας καταστρεπτικός σεισμός επηρέασε την πόλη ενώ το 1875 η Μάκρη κάηκε και σχεδόν χτίστηκε εκ νέου βάσει σχεδίου. Τότε σκεπάστηκαν τα έλη και φτιάχτηκε η προκυμαία, ενώ πολλοί Λιβισιανοί εγκαταστάθηκαν στη Μάκρη. Εξαιτίας του πολύ θερμού κλίματος της Μάκρας, τα καλοκαίρια οι περισσότεροι από τους κατοίκους της την εγκατέλειπαν για να μείνουν στο γειτονικό Λιβίσι.

Το *Λιβίσι*, 8 χλμ. νότια του κόλπου της Μάκρας στο νότιο μέρος μεγάλης κοιλάδας, είναι χτισμένο αμφιθεατρικά πάνω σε βραχώδη υψώματα, όπως μαρτυρεί και το τουρκικό όνομά του *Kayaköy* που σημαίνει βραχοχώρι. Ένας οικισμός εγκαταλελειμμένος σήμερα, ένα χωριό φάντασμα (*hayalet köy*), με τα πέτρινα σπίτια του να στέκουν ακόμη όρθια, είναι ένα τοπίο τόσο υποβλητικό που έχει εμπνεύσει πολλούς Έλληνες και Τούρκους αποτελώντας συνάμα σύμβολο του ξεριζωμού και της εγκατάλειψης των προγονικών εστίων για χιλιάδες Μικρασιάτες.

Σε κοντινή απόσταση από το Λιβίσι υπάρχουν πολλές παραλίες, όρμιοι και φυσικά λιμανάκια. Η πιο γνωστή από όλες είναι η *Περτικιά* που και διατηρεί το

3. Ρόδος (Χάλκη, Σύμη, Καστελόριζο)-Μαρμαρίς (Λυκία, Μάκρη), Σειρά: *Ταξιδιωτικοί οδηγοί/11*, εκδ. Infognomon, σσ. 404-406.

4. Παντ. Μ. Κοντογιάννης, *Η Ελληνικότης των Νομών Προύσης και Σμύρνης*, 1919, σσ. 74, 77-80: «*Κοινότητες Λυκίας*. Μικρόν μόνον μέρος της Λυκίας ανήκει εις τον νομόν Σμύρνης, το απέναντι της Ρόδου. Το άλλο, το και μεγαλύτερον, ανήκει εις τον νομόν Ικονίου. Η Λυκία είναι χώρα πλουσιωτάτη και ανεκμετάλλετος. Τα οροπέδιά της είναι κατάρρυτα, τα δάση της ανεξάντλητα, αι πεδιάδες της γονιμώταται και τα όρη της κρύπτουν πλουσίους θησαυρούς μεταλλείων».

ελληνικό της όνομα. Εδώ βρίσκεται σήμερα ένα από τα μεγαλύτερα τουριστικά θέρετρα της Τουρκίας, γνωστό ως Νεκρή Θάλασσα (Ölü Deniz). Κοντά στο Λιβίσι βρίσκεται μια πλειάδα νησιών με πιο γνωστά το νησάκι του Άη Νικόλα, «τ' *Αη Νικόλα του Νησίν*»⁵, τον *Ταρσανά*⁶, το *Χοιρονήσι*, το *Μαλλιονήσι*, και τα *Κιζίλατα*.

Πολλοί από τους Μακρολιβισιανούς ήταν εγκατεστημένοι και σε κοντινά χωριά, άλλα αμιγώς χριστιανικά κι άλλα τουρκοχώρια, με πιο σημαντικά το *Πελτζιάζι*, το *Κεστέπι*, το *Κιοντζέκι*, το *Γιουκσέκουμου* και το *Ταλιάνι*. Στα χωριά αυτά έμενε τον χειμώνα κυρίως ο ανδρικός πληθυσμός για να καλλιεργήσει, να κάνει εμπόριο ή να εξασκήσει την τέχνη του, ενώ οι οικογένειες ήταν μόνιμα εγκατεστημένες στη Μάκρη και το Λιβίσι, όπου βρίσκονταν σχολεία και εκκλησίες. Τα χωριά, παρά τον μικρό πληθυσμό τους, στήριζαν την οικονομία της Μάκρης και του Λιβισιού. Τα προϊόντα τους κατέληγαν στο λιμάνι της Μάκρης, κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, όπου έπιαναν καράβια από την Σμύρνη, τον Μαρμαρά, την Μαύρη Θάλασσα, ακόμη και από την Αίγυπτο. Σύμφωνα με μαρτυρία πρόσφυγα από τη Μάκρη⁷: «...*Οι Ρωμηοί όλοι εμπορευόμενοι και τεχνίτες ήτανε και κυρίως από τέχνη γεμενετζήδες*⁸. ...*Αγόραζαν και κτήματα μεγάλα έξω στα τουρκοχώρια με βελανίδια, με σουσάμια με γεννήματα και τα κατέβαζαν και τα πουλούσαν στη Μάκρη... Από το λιμάνι της Μάκρης φορτώνανε το μετάλλευμα που βγάζανε στα μαντένια*⁹ ...*Μέσα στη Μάκρη ζώα δεν είχε κανείς. Φέροναν οι Τούρκοι χωριάτες τα βούτυρα και τα τυριά... Είχε και ψαράδες όχι πολλούς όμως. Ψαράδες ήτανε οι Ταρσαναλήδες και οι νησιώτες οι Συμιακοί, οι Ροδίτες, οι Καστελλοριζιοί*». Αλλά και σε άλλες μαρτυρίες προσφύγων από την περιοχή γίνεται αναφορά στα ίδια επαγγέλματα: «*Οι κάτοικοι του Λιβισιού ήταν όλοι βιοτέχνες, άλλοι παπουτσήδες, άλλοι μαραγκοί, χτιστάδες, καφετζήδες, κασάπηδες. Μονάχα δυο οικογένειες γεωργικές είχαμε. Τα χτήματά μας τα καλλιεργούσαν οι Τούρκοι. Όσοι δεν ήταν τεχνίτες ήταν καρβουνιάρηδες και εργάτες στα*

5. Στο νησάκι του Άη Νικόλα, προστατευόμενη περιοχή σήμερα, έχουν βρεθεί 11 εκκλησίες, αφιδωτές πέτρινες στοές, πολλά υδραγωγεία, δεξαμενές, τάφοι, μια ολόκληρη βυζαντινή πολιτεία. Η παράδοση λέει πως το νησί ήταν ενωμένο με τη Ξηρά, και ακόμη και σήμερα στο βυθό της θάλασσας μπορεί κανείς να διακρίνει ερείπια σπιτιών. Οι Λιβισιανοί, οι οποίοι γιόρταζαν εδώ την Καθαρά Δευτέρα, είχαν μια ιδιαίτερη σχέση με το νησί.

6. Στον Ταρσανά, 18 χλμ. βορειοδυτικά από τη Μάκρη και το Λιβίσι, ζούσαν 80 με 100 χριστιανικές οικογένειες, με καταγωγή οι περισσότερες από το Λιβίσι, αλλά και νησιώτες από Σύμη, τη Ρόδο, αλλά και τη Σαλαμίνα.

7. Κ(έντρο) Μ(ικρασιατικών) Σ(πουδών), *Αρχείο Προφορικής Παράδοσης*, Φάκελος Μάκρη-Λιβίσι, Μαρτυρία Δέσποινας Παπαβασιλείου (17-03-65) στην Ελένη Γαζή.

8. Γεμενετζήδες=παπουτσήδες από την τουρκική λέξη yemeni= είδος χοντρού παπουτσιού. Η λέξη χρησιμοποιείται άλλοτε και για κάποιο είδος ζωγραφιστού μαντηλιού.

9. Μαντένια= μεταλλεία από την τουρκική λέξη maden=μέταλλο και maden ocagi=μεταλλείο.

10. Κ.Μ.Σ., *Αρχείο προφορικής Παράδοσης*, Φάκελος Μάκρη-Λιβίσι, Μαρτυρία Μιχαήλ Αρχαγγελίδη.

μεταλλεία¹⁰». Στην μεγάλη τους πλειοψηφία λοιπόν τόσο οι Μακρηνοί όσο και οι Λιβισιανοί ήταν έμποροι και τεχνίτες.

Στα τέλη του 19ου αι. ο πληθυσμός της Μάκρης ήταν περίπου έξι χιλιάδες κάτοικοι, από τους οποίους το 1/4 μουσουλμάνοι και τα 3/4 Χριστιανοί με μια μικρή κοινότητα Εβραίων (100 οικογένειες). Μετά το 1897 ο μουσουλμανικός πληθυσμός αυξήθηκε κυρίως με την άφιξη Τουρκοκορητών. Οι περισσότεροι κάτοικοι της Μάκρης ήταν Λιβισιανοί και Ροδίτες.

Πριν από την ανταλλαγή του 1922 και ως συνέπεια των διωγμών και των έκτακτων μέτρων κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου ο χριστιανικός πληθυσμός της Μάκρης είχε μειωθεί αισθητά. Σύμφωνα με μαρτυρία πρόσφυγα από την Μάκρη, πριν από την Καταστροφή ζούσαν στη πόλη 3.300 Έλληνες, 1.200 Τούρκοι και 60 Εβραίοι. Σήμερα είναι μια πόλη με 50.000 κατοίκους.

Το Λιβίσι το 1912 είχε 6.500 χριστιανούς κατοίκους και μόνο 500 μουσουλμάνους. Οι περισσότεροι ήταν αυτόχθονες, αλλά αρκετοί επίσης από τα Δωδεκάνησα, το Καστελλόριζο, την Κύπρο και ελάχιστοι από άλλα μέρη της Ελλάδας. Αν και περιβάλλονταν από τουρκικά χωριά και στις δυο πόλεις ζούσε πληθυσμός ορθόδοξος και ελληνόφωνος στην συντριπτική του πλειοψηφία. Η διάλεκτος των δύο κοινοτήτων έχει μελετηθεί από τον Ν. Π. Ανδριώτη στην εργασία του *Το ιδίωμα του Λιβισίου και της Μάκρης*¹¹.

Με βάση την οθωμανική διοικητική διαίρεση η Μάκρη ήταν καζάς (kaza) και έδρα καϊμακάμη (kaymakam). Εκεί βρισκόνταν τα στρατολογικά γραφεία, τα δικαστήρια, όλες οι υπηρεσίες. Η κοντινότερη ανώτερη εξουσία, ο μουτεσαρίφης (mutesarif) ήταν στα Μούγλα, ενώ ο νομάρχης (vali) στη Σμύρνη. Το Λιβίσι διοικητικώς υπαγόταν στη Μάκρη. Το Λιβίσι είχε προεστό (muhtar) Χριστιανό, ο οποίος διοριζόταν από τις τουρκικές αρχές.

Σύμφωνα με την εκκλησιαστική διαίρεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου το Λιβίσι καθώς και η Μάκρη υπάγονταν στη *Μητρόπολη Πισιδίας*¹². Και οι δύο κοινότητες βέβαια, όπως όλες οι ελληνορθόδοξες κοινότητες στην οθωμανική αυτοκρατορία, διοικούνταν από την εκλεγμένη από την κοινότητα Δημογεροντία. Αυτή και τα εκκλησιαστικά συμβούλια εκλέγονταν ανά τριετία.

11. Ν. Π. Ανδριώτης, *Το ιδίωμα του Λιβισίου και της Μάκρης*, Εκδόσεις του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Λυκία 1α, Αθήνα 1961.

12. Ο τίτλος του μητροπολίτη ήταν Μητροπολίτης Πισιδίας, Υπέριτμος Έξαρχος πάσης Λυκίας, Σύδης, Μυρέων, Ατταλείας και Μικράς Αντιοχείας και έδρα του το χειμώνα η Σπάρτη Πισιδίας και το καλοκαίρι η Απάλεια Παμφυλίας, και τα δύο κέντρα σε απόσταση 180 και 140 χλμ.

Πνευματική αναγέννηση: Μιχαήλ Κωνσταντίνου Μουσαίος: «η δάσκαλος»

Η Μάκρη και το Λιβίσι συμμετείχαν στην πνευματική αναγέννηση που σημειώθηκε στις κοινότητες των μικρασιατικών παραλίων από τα μέσα του 19ου αιώνα με κύριο μέλημα την καθιέρωση «ελληνοπρεπούς παιδείας» και την ανύψωση του εθνικού φρονήματος. Η κατά κύριο λόγο εκπαιδευτική αυτή κίνηση εκφράστηκε με την ίδρυση νέων σχολείων, βιβλιοθηκών, την δημιουργία αναγνωστηρίων και συλλόγων, καθώς και την έκδοση εφημερίδων και περιοδικών, ενώ απέβλεπε κυρίως στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στις τουρκόφωνες ή αρμενόφωνες περιοχές. Το όνομα με το οποίο συνδέθηκε περισσότερο η πνευματική άνθιση του Λιβισιού αλλά και της Μάκρης είναι του Μιχαήλ Κωνσταντίνου (1829-1896), τον οποίο οι μαθητές του τίμησαν με το προσωνύμιο «Μουσαίος», ο θεραπευτής των Μουσών. Με δική του πρωτοβουλία ιδρύθηκε το 1848 το πρώτο σχολείο, ενώ με την καθοδήγησή του οι αδελφοί Λουϊζίδοι¹³, μεγάλοι ευεργέτες όχι μόνο της ορθόδοξης κοινότητας αλλά όλου του πληθυσμού του Λιβισιού, ίδρυσαν την Λουϊζίδειο Αστική Σχολή¹⁴, και πρόσφεραν σε πολλούς νέους και νέες των δύο κοινοτήτων την δυνατότητα να σπουδάσουν σε σχολεία της Σμύρνης και της Αθήνας. Σύμφωνα με μαρτυρίες από το 1860 ως το 1875, μέσα σε 15 χρόνια, ιδρύθηκαν τρία σχολεία, ένα στη Μάκρη και δύο στο Λιβίσι¹⁵.

Στο πλαίσιο της διαφωτιστικής του εκστρατείας στη Μάκρη και το Λιβίσι ο Μουσαίος έδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για τη γλώσσα της περιοχής «που διασώζει από τη μια στοιχεία του μεσαιωνικού ελληνισμού αλλ' από την άλλη έχει διαβρωθεί ως ένα βαθμό από τα τουρκικά». Εμπνεόμενος από τις ιδέες του Κοραή για καθα-

13. Ο Λουζίδης υπήρξε ευεργέτης όχι μόνο της ελληνικής κοινότητας αλλά και της τουρκικής, με την ανέγερση τουρκικού σχολείου το 1903, και της εβραϊκής, με την δωρεά χρημάτων για την ανέγερση συναγωγής.

14. Κ. Γ. Λαμέρας, *Η Μάκρη και το Λυβήσι, Λαογραφική μελέτη*, τόμος Α', Αθήναι, 1964, σ. 120, 141. Από απόσπασμα λόγου που εκφωνήθηκε στα εγκαίνια της Σχολής: «Η φερόνυμος αυτή Σχολή, η Λουϊζίδειος αυτή Σχολή της Μάκρης, ητις ως χρυσούν πλαίσιον προβάλλει σήμερον να πλαισιώση τα εν Λιβησιώ μέχρι τούδε ανεγηγερομένα εκπαιδευτήρια και ήτις υπερέβαλε και υπερέβη άπαντα κατά τε το μέγεθος, το κάλλος και την μεγαλοπρέπειαν, η Σχολή, λέγω, εν η η Μακρηνή νεότης εκπαιδευομένη θα πληροί τας τάξεις της ημετέρας κοινωνίας μετ' ου πολύ πολιτών μεμορφωμένων και ανεπτυγμένων, μήπως ως κήρυξ τρανόφθογγος και ως σάλπιγξ πολύφθογγος δεν θα παραδίδη τα ονόματα των Ευεργετών ημών εις την γενικήν συμπάθειαν και εκτίμησιν, και δεν θα διασαλπίζη από των δωμάτων αυτής, νυκτός τες και ημέρας, οτι ο εξοχώτατος κ. Λουϊζίδης Πασσάς υπάχει ο από μηχανής θεός, ο εξαγαών εκ της αδιεξόδου αμηχανίας και απορίας αμφοτέρας τας αδελφάς Κοινότητας, το τε Λιβήσιον και την Μάκρην, και ο αγωνιζόμενος, ιδρών Σχολεία, να εξαγάγη το Γένος ημών από δεινής θέσεως, της πενίας και της αθλιότητος, να αναπτύξη δε και μορφώση την πατρίδα του βασιλέως Γλαύκου και του σοφού μάντεως Αριστάνδρου;...» (Λαμέρας: 141).

15. Ibid, σ. 37.

ρισμό της καθομιλουμένης και όχι νεκρανάσταση της αρχαίας γλώσσας προχώρησε στη συγγραφή μελέτης με τον τίτλο *Βατταρισμοί ήτοι Λεξιλόγιον της Λειβησιανής Διαλέκτου* στόχος της οποίας είναι «η επανόρθωσις της διεφθαρμένης Λειβησιανής γλώσσας»^{16,17}.

Ο Μουσαίος, χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του «καθυστερημένου Διαφωτισμού» που εκδηλώνεται κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και «προσδιορίστηκε από τις αξίες του νεοελληνικού μεγαλοϊδεατισμού»¹⁸, έσπειρε τους πρώτους σπόρους για να ακολουθήσει μια γενιά Λιβισιανών και Μακρηνών που σπούδασαν στο εξωτερικό, στη Σμύρνη, αλλά και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπως δείχνει το ψήφισμα που υπέγραψαν 30 μαθητές του, φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, για να τον τιμήσουν. Πολλοί από αυτούς εργάστηκαν αργότερα και οι ίδιοι ως δάσκαλοι και προσπάθησαν να εμπνεύσουν στους συμπατριώτες τους την αγάπη για τα γράμματα¹⁹. Ο Μουσαίος σφράγισε την πνευματική ζωή των δύο δίδυμων κοινοτήτων, του Λιβισιού και της Μάκρης, όπως αποδεικνύει η διάσωση της μνήμης του στις επόμενες γενιές των Μακρολιβισιανών για τους οποίους έμεινε γνωστός και σεβαστός ως «η δάσκαλος».

Τα τελευταία χρόνια πριν από την «Έξοδο»

Υπάρχουν πολλά που μπορεί να πει κανείς για τις σχέσεις με το οθωμανικό κράτος και τους μουσουλμάνους κυρίως τις δύο δεκαετίες που προηγήθηκαν της αναγκαστικής ανταλλαγής των πληθυσμών. Οι περισσότερες από τις μαρτυρίες των Μακρολιβισιανών επιβεβαιώνουν το μοτίβο το οποίο συναντάμε και στις μαρτυρίες προσφύγων από άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας, αναφέρονται δηλαδή σε μια σχετικά αρμονική συμβίωση μέχρι το 1908, στις νέες ελπίδες που γέννησε η Νεοτουρκική επανάσταση καθώς και στην σταδιακή επιδείνωση των σχέσεων μετά το 1908, επιδείνωση που στα χρόνια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου παίρνει πια την μορφή οργανωμένων διωγμών. Ο ανδρικός πληθυσμός είτε στρατεύεται στα

16. Ως ένδειξη ευγνωμοσύνης αφιερώνει το έργο του στη μνήμη του πατέρα του Ιωάννη Κωνσταντίνου «δικαίως την του γένους παλιγγενεσίαν ποθήσαντος».

17. Η μελέτη αυτή αποτελεί ένα «λεξιλόγιον επανορθωτικόν της χυδαίας ημών γλώσσας» μέσω του οποίου ελπίζει ότι θα «διορθωθή το εγχώριον ημών ιδίωμα, αντικαθιστάμενον δια της καθαρευούσης καθομιλημένης ημών γλώσσας». Βατταρισμοί, Πρόλογος, σ. ιγ'.

18. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η έξοδος της κεντρικής και νότιας Μικρασίας: αιτίματα της έρευνας και μεθοδολογικές προδιαγραφές», *Η έξοδος*, τ. Β', Αθήνα 1982, σ. κγ'-μ'.

19. Ο γιος του Μιχαήλ Μουσαίου, ο γιατρός και εγκατεστημένος στη Σμύρνη Βασίλειος Μουσαίος, ο Βασίλης Ι. Σαράφης, Λουίζος Ηλιού, Κυριακός Τσακίρης, Γεώργιος Τσακίρης, Κριεζής Καλαφάτης (Παπα-Διονύσιος), ο Γεώργιος Πολίτης, ο Μιχαήλ Πανηγύρης, ο Σάββας Πασχαλίδης, κ.ά. Πολλοί συνέχιζαν τις σπουδές τους στην Αθήνα ή στη Γαλλία.

γνωστά τάγματα εργασίας (amele taburu) είτε εξορίζεται στο εσωτερικό. Ο πρώτος διωγμός του 1914 έπληξε και τις δυο περιοχές και έκανε συγγραφέα και της εποχής να γράψει: «*Η απογύμνωσις των Μικρασιατικών παραλίων από το Ελληνικόν στοιχείον δεν θα ήτο πλήρης, εφ' όσον έμενον όρθιαι αι κοινότητες Μάκρης (απέναντι της Ρόδου) και του παρακειμένου Λειβησίου. Αι δύο αύται κοινότητες διεκρίνοντο επί πλούτω και αναπτύξει, συνετήρουν εκπαιδευτήρια αρρένων και θηλέων μετά μαθητών 1.000. Ο αριθμός των επιστημόνων ανήρχετο εις πλείονας των 300, πολλοί δ' εξ αυτών διέπρεπον ως καθηγηταί εν Αθήναις, Κωνσταντινουπόλει, Σμύρνη και Θεσσαλονίκη, ή ήσαν συγγραφείς έργων επιστημονικών, απετέλουν δήλα δη αι κοινότητες αύται εστίαν Ελληνικήν η οποία δεν ηδύνατο να διαφύγη το βλέμμα της κυβερνήσεως...*»²⁰.

Τα έτη 1916, 1917 και 1918 εφαρμόστηκε και στην περιοχή της Μάκρης το μέτρο του εκποτισμού με αποτέλεσμα περισσότερες από 1.200 οικογένειες να εκποτισούν στο εσωτερικό. Αποκαλυπτική είναι η μαρτυρία της Δέσποινας Παπαντωνίου, δασκάλας στην Μάκρη πριν από την Καταστροφή²¹: «...το 1916 με 1917 οι Τούρκοι αποφάσισαν να απομακρύνουν τους ελληνικούς πληθυσμούς από τα παράλια από φόβο μη γίνει ελληνική κατοχή και βρούν βοήθεια από τους χριστιανούς. ...Η εξορία άρχισε τον Οκτώβρη του 1916. Ήμουν η μόνη γυναίκα που ξορίστηκε μαζί με τον άντρα μου, επειδή ήμουν δασκάλα... Μετά 15 μέρες απαίσια διαδρομή, φθάσαμε στο Δενιζλί. Βροχή, κρύο, χιόνια, ο εξανθηματικός τύφος θέριζε τον κόσμο... Στο Δενιζλί μείναμε δυό χρόνια, δουλεύαμε και ζούσαμε, στην ανακωχή δώθηκε η άδεια να γυρίσωμε στα σπίτια μας... Το Σεπτέμβρη του 1922 ήρθε διαταγή ν αδειάσουν τα παράλια... Σε τρεις μέρες έπρεπε να φύγομε. Ελάχιστα πράγματα μπορούσαμε να πάρουμε. Απαγορευόνταν τα χρυσά και αργυρά νομίσματα, κανένα κόσμημα δε μπορούσαμε νάχομε πάνω μας... Με ιστιοφόρα και με δικά μας έξοδα πηγαίναμε στη Ρόδο και από κει με καράβια ελληνικά μας μεταφέρανε στην Ελλάδα».

Φτάνουμε έτσι στην «Έξοδο». Η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων ήταν γυναίκες και παιδιά. Η «έξοδος» από τη Μάκρη και το Λιβίσι έγινε με πλοία και οι πρώτοι μεταβατικοί σταθμοί ήταν η Ρόδος, όπου μεγάλος αριθμός εγκαταστάθηκε και ζει έως και σήμερα, το Καστελόριζο, η Τζιά, και η Τήνος. Πολλοί Μακρολιβισιανοί πέρασαν τα πρώτα χρόνια στον Πειραιά, στην Δραπετσώνα και στα Καλοκαιρινά, μέχρι να εγκατασταθούν στην σημερινή Νέα Μάκρη. Κάποιες οικογένειες περιπλανήθηκαν και εγκαταστάθηκαν σε πολλά μέρη της Ελλάδας,

20. Εμ. Εμμανουηλίδης, *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, 1924, σσ 128-130.

21. Κ.Μ.Σ., *Αρχείο Προφορικής Παράδοσης*, Φάκελος Μάκρη-Λιβίσι. Μαρτυρία στην ερευνητρια Καλλιόπη Μπουγιούκου.

κυρίως στην Ιτέα, στην Άμφισσα, στο Γαλαξειδί, στη Κοζάνη, Κρήτη, στο Δραχμάνι Καρδίτσας. Κάποιοι μετανάστευσαν στην Αυστραλία όπου ακόμη υπάρχει παροικία.

Το Υπουργείο Γεωργίας υπέδειξε αρχικά ως χώρο εγκατάστασης την περιοχή της Κατερίνης με 80 στρέμματα εύφορης γης ανά οικογένεια. Επιτροπή από τους Αντώνιο Μόσχο, Χαράλαμπο Καραβασίλη, Μανώλη Καραγεωργίου και Δαμιανό Δαμιανού εξέτασε την περιοχή της Κατερίνης αλλά ύστερα από υπόδειξη των Μιλτιάδη Καλαφάτη και του γεωπόνου Βασιλείου Πάνου προτάθηκε ως τόπος εγκατάστασης η παραλιακή περιοχή μεταξύ Ραφήνας και Μαραθώνα, γνωστή ως Ξυλοκέριζα²². Η Επιτροπή δήλωσε την προτίμησή της για την Ξυλοκέριζα, παρότι μεγάλο ποσοστό της γης που τους παραχωρήθηκε ήταν δασική και άγονη. Ως μία από τις αιτίες αυτής της προτίμησης αναφέρεται η κοντινή απόσταση από την Αθήνα. Ο *Πανύκιος Σύλλογος* έκανε τις απαραίτητες ενέργειες για την απαλλοτρίωση της γης, που ανήκε στη Μονή Πεντέλης, και τον Νοέμβριο του 1923 άρχισε η εγκατάσταση 93 οικογενειών. Όσπου να χτιστούν τα πλινθόκτιστα σπίτια του οικισμού, οι οικογένειες εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε κάποια κελιά σε μετόχι του Μοναστηριού, σε αποθήκες, σε ένα παλιό λιοτριβί, στη μικρή εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, καθώς και σε στρατιωτικά αντίσκηνα στην περιοχή γύρω από την εκκλησία. Το χτίσιμο άρχισε το 1924 και συνεχίστηκε μέχρι το 1927.

Πριν από την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ξυλοκέριζα οι μόνοι κάτοικοι της περιοχής ήταν μερικές οικογένειες κτηνοτρόφων Σαρακατσάνων στην Αγία Μαρίνα –τότε Γεροτσακούλη– και την Ανατολή – γνωστή τότε ως Ραπετόσα. Επίσης βρήκαν εδώ εγκατεστημένες 6 (κατά άλλες μαρτυρίες 7) οικογένειες προσφύγων από τα περικόρα της Σμύρνης που είχαν έρθει στην Ελλάδα μετά τον πρώτο διωγμό (1914) τα χρόνια του ευρωπαϊκού πολέμου. Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1920 το σύνολο των κατοίκων της Ξυλοκέριζας ήταν 90²³.

Οι σχέσεις με τους Σαρακατσάνους κατοίκους της περιοχής, όταν υπήρχαν, ήταν σχετικά καλές. Σε πολλές μαρτυρίες τους οι πρόσφυγες εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους για την συμπαράσταση που τους έδειξαν κάποιοι από τους Σαρακατσάνους, ενώ σε άλλες συγκρίνουν τις συνθήκες ζωής των νομάδων αυτών με την οργανωμένο δικό τους βίο στην πατρίδα. Σε μαρτυρίες των Σαρακατσάνων συχνά εκφράζεται ένας θαυμασμός για τους πρόσφυγες, για τις γνώσεις και την

22. Ο Β. Πάνου δούλευε στο κτήμα Βενετσάνου στο Κάτω Σούλι όπου αργότερα δούλεψαν και πολλοί Μακρηνοί.

23. Ε.Σ.Χ.Ε., *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1921.

εργατικότητα τους²⁴. Με πιο μελανά χρώματα περιγράφονται οι σχέσεις με τους κατοίκους του Μαραθώνα. Η διεκδίκηση κάποιων από τα κτήματα που δόθηκαν στους πρόσφυγες από κατοίκους του Μαραθώνα δίνει μια πρώτη εξήγηση γι' αυτή την αντιπαλότητα, για την οποία υπάρχουν πολλές μαρτυρίες και τα επόμενα χρόνια.

Ο συνθήκες τα πρώτα χρόνια ήταν πολύ δύσκολες. Η γη ήταν ένας δασωμένος και άγονος τόπος με θάμνους, βαλτότοπους και άφθονα κουνούπια. Το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν αυτό της ελονοσίας, το οποίο αντιμετωπίστηκε μετά το 1934 όταν το αμερικανικό ίδρυμα Rockefeller έκανε αποξηραντικά έργα.

Μία από τις πρώτες εργασίες που δοκίμασαν οι πρόσφυγες ήταν η παραγωγή ασβέστη τον οποίο πουλούσαν στα γύρω χωριά, όπως πουλούσαν και ξύλα. Από το 1925 η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων παραχώρησε από ένα άλογο και ένα αλέτρι σε κάθε οικογένεια. Αργότερα άνοιξαν πηγάδια και καλλιέργησαν σιτηρά, καπνά και αμπέλια, ενώ έγινε παροχή νερού από το Μετόχι της Πεντέλης στην αρχή με πήλινους κι αργότερα με μεταλλικούς σωλήνες. Επειδή οι καλλιέργειες αυτές είχαν μέτρια απόδοση, σταδιακά τις εγκατέλειψαν και στράφηκαν στην καλλιέργεια οπωρολαχανικών.

Σημαντική πηγή εσόδων τα επόμενα χρόνια αποτέλεσε η αμμοληψία. Γράφει ο Ν. Καραγεωργίου «...Η παραλία μας ήταν γεμάτη από ψιλή άμμο, παχύ στρώμα σαν ταμάρι μέχρι ύψους 4-5 μέτρα και σε μεγάλη έκταση. Αυτήν την άμμο συνεργεία αμμοληψίας δικά μας τη μετέφεραν στην Αθήνα και Πειραιά και την πουλούσαν για οικοδομές. Αυτό κράτησε μέχρι το 1950 που απαγόρευσε ο Τουρισμός την αμμοληψία»²⁵.

Τέλος μεγάλο κεφάλαιο στην οικονομία της περιοχής ήταν η εργασία στα καμίνια. Η οριστική διανομή των κτημάτων έγινε το 1931. Κλήρο πήραν 86 οικογένειες Μακρολιβησιανών και 6 Σμυρνιτών, αλλά και κάποιοι ακτήμονες του Μαραθώνα. Κλήρο επίσης πήρε το σχολείο, η εκκλησία και ο γεωπόνος. Το 1948 έγινε δεύτερη διανομή στα ανεπίδεκτα καλλιέργειας σε στρατεύσιμους του Αλβανικού πολέμου και σε ακτήμονες.

Σημαντική για την περιοχή ήταν η ηλεκτροφώτιση από την ηλεκτρική εταιρεία Γεωργίου Μπαπουρήκα, το εργοστάσιο του οποίου ληηλατήθηκε από τους Γερμανούς στην κατοχή. Πολύ σημαντική υπήρξε η προσφορά του γιατρού Κ. Λαμέρα, ο οποίος τόσο αυτός όσο και ο γιος του, επίσης γιατρός, Ιωάννης Λαμέρας

24. Πολύ δημοφιλές πρόσωπο ανάμεσά τους ήταν η Ειρήνη Γιαμάνη, Λιβισιανή πρακτική γιατρός την οποία οι Σαρακατσάνοι αλλά και όλοι οι γύφτοι της Πεντέλης την θεωρούσαν γιατρό τους.

25. Ν. Καραγεωργίου, «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη Αττικής», στο *Η έξοδος*, τ. Α', Εκδόσεις Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982.

υπήρξε πάντοτε σύμβουλος και στήριγμα των Μακρηνών, τόσο στην Μικρά Ασία όσο και στην Νέα Μάκρη μετά την εγκατάστασή τους.

Τα επόμενα χρόνια θα γίνουν πολλές και σημαντικές προσπάθειες για την οργάνωση της οικονομικής και πνευματικής ζωής στην Νέα Μάκρη. Πολλοί είναι εκείνοι που εργάστηκαν για την πνευματική πρόοδο του τόπου. Οι πρώτοι δάσκαλοι Γεώργιος Πολίτης και Γεώργιος Φύλιππος, ο γιατρός Κ. Λαμέρας, όπως αργότερα και ο γιος του Ιωάννης Λαμέρας. Πολλοί επίσης είναι αυτοί που φρόντισαν να διασώσουν μνήμες και έθιμα, όπως ο Κ. Λαμέρας με την μονογραφία του *Η Μάκρη και το Λυβήσι, Λαογραφική μελέτη*²⁶, η Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, εγγονή του δασκάλου Μιχαήλ Μουσαίου, με σημαντικές μελέτες, μεταξύ των οποίων τα έργα *Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης*²⁷ και το *Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης*²⁸.

Η εξέλιξη του μικρού προσφυγικού οικισμού αγροτικής εγκατάστασης στη σημερινή κωμόπολη επιβεβαιώνει την γενική διαπίστωση ότι παρά την τραγικότητα της ανταλλαγής των πληθυσμών, η ένταξη των προσφύγων στο ελληνικό κράτος επέφερε ενδυνάμωση της οικονομίας του, ανάπτυξη της αστικοποίησης και τέλος εμπλούτισε την πολιτιστική ζωή της χώρας.

26. Κ. Λαμέρας, *Η Μάκρη και το Λυβήσι, Λαογραφική μελέτη*, τόμος Α', Αθήνα, 1964.

27. Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, *Παροιμίες του Λιβισιού και της Μάκρης*, Εκδόσεις του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Λυκία 1β, Αθήνα, 1961.

28. Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου, *Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης*, Εκδόσεις του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1976.